

ІСТОРИЧНІ ВЕРСІЇ

Ігор Ситий

●

СІВЕРСЬКИЙ СЛІД ПОХОДЖЕННЯ РОДУ МАЗЕП

Сучасний етап розвитку історичної науки в Україні характеризується поживаленням досліджень, що пов'язані з добою Гетьманщини. І це цілком зрозуміло з огляду на проблему державотворення у сучасній Україні. Однією з яскравих постатей названої доби був гетьман Іван Мазепа, якому присвячена чимала література. Його біографія більш-менш окреслена, а от що стосується родоводу його предків, то тут дуже багато білих плям, бо бракує архівних джерел. Точніше, вони майже повністю відсутні. У такій ситуації можна спробувати заповнити цю прогалину, використовуючи інструментарій таких спеціальних історичних дисциплін, як топоніміка, геральдика, сфрагістика, ономастика тощо.

Серед українських геральдистів та сфрагістів популярна версія, що гербові фігури української шляхти несуть у собі ознаки впливу давньоруської, білоруської, польської та власної протогербової і гербової символіки, тобто в Україні існувала власна самобутня геральдична традиція. Вважається, що на шляхетських печатках відбився процес пристосування власних емблем, печатних знаків до вимог європейських стандартів, бо, як відомо, саме після Люблінської унії розпочалося активне приєднання української шляхти до польської гербової системи. З цього приводу цікава така думка: "Старанний розгляд геральдичного матеріалу (...), що відноситься до князів Коріятовичів-Курцевичів, Наримунтовичів Пинських (XIV, XV, XVI ст.) та врешті родини Мазеп-Колединських, приводить нас до переконання, печаткові (геральдичні) знаки були дійсними родовими, дідичними, вірно перераховуваними гербами. Не можемо погодитись з поглядами барона М.Баумгартена, що у Литві, в Україні та Московщині печаткові знаки мали більше характер ознак князівської гідності як родового герба. (...) Ступневі ущерблення чи відміни з часом віддалили дуже один знак від другого, але уважливий розгляд геральдичного матеріалу того часу дає нам докази, що в Литві та в Україні притримувалися геральдичних правил значно більше і довше, як наприклад, у Польщі, де штучно вигадана традиція про хоруговні братства і часто безкритичне копіювання західних гербів знищили підставу цих правил. (...) Крім цих своїх родинних знаків, на місце яких під впливом заходу приходять потім зображення Св. Юрія або князя на коні, деякі члени князівських родів вживали ще особистих печаток з емблемами, взятими з фауни, флори чи просто з фантазії, однаке це не дозволяє нам нехтувати дійсними їх, дідичними гербами. Вплив західньої, а особливо польської, геральдики позначився вбивчо для старовинних гербових традицій на Литві та Україні. Вимога конче приліпити до кожного герба якусь назву, бажання зматеріалізувати малюнок поясненням та назвою з щоденного чи природнього життя змушували в деяких випадках переіменювати герб, в інших малювати його цілком неправильно"¹. Ще одне міркування з цього приводу:

"Більшість виявлених зразків печаток хронологічно відповідають другій половині XVI ст., коли, за словами польського історика Генрика Литвина, "по унії Люблинський магнєтерія і середня шляхта руська католізувалася, а за цим полонізувалася щодалі швидше". В контексті цього процесу особливо цінними є свідчення сфрагістичних джерел, котрі відобразили геральдичні новозміни, а разом з цим зберегли архаїчно-традиційні форми українських гербів - родових знаків, знамен та символів. Виявлені зразки XVI ст. є прикладами самостійного розвитку українських гербів, котрі розвивалися в ізолюваному від західних впливів знаковому середовищі, а головне - використовувалися поза регламентацією королівської влади та державних інститутів Речі Посполитої. (...) Як зазначав відомий історик Київщини В.Б.Антонович: "На початку XVI ст., коли польські поняття про винятковість шляхетського стану проникають у середовище руських зем'ян і коли з'являється в них бажання встановити зовнішні ознаки свого родового достоїнства, зем'яни Київської землі потрапляють у досить складне становище: вони не володіють спадковими гербами подібно до польської шляхти й використовують тільки печатки з початковими літерами своїх імен та прізвиськ; проте виявляється, що єдиним станом краю (окрім княжих родів), що володіють випрацьованими геральдичними знаками, було київське міщанство, їх фамільні клейма і печатки стали матеріалом для встановлення шляхетської туземної геральдики в південній Русі після Люблінської унії 1569 р." .

Проте є і відмінний погляд на витоки козацької геральдики та сфрагістики. Т.Люта зазначає, що "особові герби Гетьманщини - герби козацької старшини, котра своїм демократичним походженням була відмінна від спадкових староруських князівських родів і несла почасти у семантиці своїх гербів елементи польської геральдики, а почасти незбагненні комбінації зірок, шабель, підків, місяців тощо - походження яких очевидне з глибин народно-козацької свідомості. Ця ділянка геральдики найменш досліджена через брак публікацій" .

Розглянемо цю проблему на прикладі герба "КУРЧ", яким користувався Іван Мазепа. Вважається, що герб цей походить із Волині і належав князям Курцевичам, нащадкам Гедиміновичів. Ось що писав про цей герб Вацлав Потоцький:

Корч
(напис над гербом)
Початок

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
Пізнавав не раз татар, пізнавав і шию турків,
Бо на коні і тих, і інших діставав,
Так в руці, як живу, у тятиві витягав.
Іpsilon це грецький знак, це має бути літера,
Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.
Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Іpsilon поширив.

Як бачимо, герб має військове походження. Літера "V" вказує на його волинські витоки, бо звідси походили князі Курцевичі: Костянтин (Курч), князь Пінський згадується 1431 р. (про ймовірність сіверського, а не волинського походження Курцевичів дивись нижче).

Одночасно ця літера символізує і роззятого ворога. Хрест під нею на застібці -

це одночасно і меч, тобто під Божим заступництвом із мечем у руці Курцевичі неодноразово громили турків і татар. Зірка і півмісяць ілюструють одну з вдалих нічних операцій, яку провели проти людоловів українці під орудою Курцевичів, ймовірно, підстерігши кримчаків, коли ті поверталися назад, обтяжені награваним.

Дещо інше трактування герба давали українські письменники XVII-XVIII ст. Дмитро Ростовський у своїй книзі "Руно орошене" (Чернігів, 1696) у віршах на герб І.Мазепи писав, що місяць, хрест і зоря знаменують перемогу гетьмана-християнина над невірними, бо він діє під символом Богородиці - зорею. Стефан Яворський у своїх книгах "Луна голосу, що волає в пустелі" (Київ, 1689) та "Виноград христовий" (Київ, 1698) також віршами писав, що місяць "тріумф обіцяє", "зоря славна вождя знаменує", додає до військової доблесті великої сили, хрест на якорі у супроводі світил символізує силу православної віри, відданість їй гетьмана, перемогу над магометанами. Антоній Стаховський у книзі "Дзеркало від писання божественного" (Чернігів, 1705) писав, що хрест, зоря, місяць знаменують захист, заступництво Божої сили. Зоря уособлює Христа, тріумф, Діву Марію, а місяць - усі добрі справи. Ці світила віддзеркалюють рейментарську милість, лицарську доблесть, християнські чесноти гетьмана, захисника православ'я. Антоній Стаховський вважав, що Діва Марія є покровителькою дому Мазепи, тому вона надала йому в герб свій символ - зорю та місяць, щоби той надихав гетьмана на добрі справи. Хрест, окрім того, що він є символом православ'я, символізував мудрість Божу, золотий ключ мудрості учням Мазепи. У творі Йоаникія Волковича "Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого" (Львів, 1631) барви та хрест тлумачаться наступним чином - "червоне - любов, зелене - краса, чорне - покора, біле - явлена чистота (...) хрест - це Давидів ключ, яким відчинене небо, це махина, якою збурено пекло, це міст до обіцяної землі, це меч, яким убиті Голіад і диявол, це дерево, що було знаком прокляття, а стало вічним благословенням".

Лаврентій Крцшонович у віршах на герб І. Мазепи в книзі "Полуустав" (Чернігів, 1703) розглядає його як суто релігійний символ.

Сучасний дослідник цього українського гетьмана Сергій Павленко поділяє цей підхід до гербової емблеми "КУРЧ".

Упадає в очі, що на ній фактично два хрести - виллоподібний (або біблійний) та єгипетський (або Т-подібний). Цікаво відмітити, що у сучасній геральдиці хрест тлумачиться як знак Сонця, символ віри, він вказує на те, що походження гербовласника не з'ясоване і що його предки легендарні. Зірка розглядається як символ вічності, високих прагнень, ідеалів, щастя, а шестипроменева - це емблема віфлеємської зорі.

Слід зазначити, що за І.Мазепи герб "КУРЧ" зазнав певних трансформацій: літера "V" була піднята над горизонтальною рисою, основа хреста змінила свою форму - один кінець став зображатися загостреним, а протилежний - тупим. Місяць і зірка часто міняли своє розташування відносно хреста, причому місяць міг бути повернутим до нього як рогами, так і навпаки, іноді зірка взагалі зникала і замінювалась другим півмісяцем. Усе це віддзеркалення гербових традицій Гетьманщини, коли не існувало суворого дотримання геральдичних канонів, бо не

існувало як такої геральдичної служби, призначеної розробляти ці канони і слідкувати за їх дотриманням.

У староукраїнському сусільстві печатка була головним предметом, де вміщувався герб. Звісна річ, І. Мазепа дотримувався цієї традиції. Ось як описує печатку гетьмана історик: "Печатка Мазепи: прямокутник розміру 22x19 зі зрізаними рогами, з гербом і буквами ІМГВЄЦПВЗ" ("Іван Мазепа Гетман Воиска Єго Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого". - І.С.). Нею був скріплений лист від 18.07.1707 р. до Яна Шембека. Можна припустити, що це був паперово-восковий відбиток. Ймовірно, що сам герб "КУРЧ" був у щиті, який увінчував коронований шолом з трьома пір'їнами, обабіч щита розміщувався рослинний орнамент та вказана аббревіатура. Нещодавно був опублікований ще один різновид особистої печатки І. Мазепи .

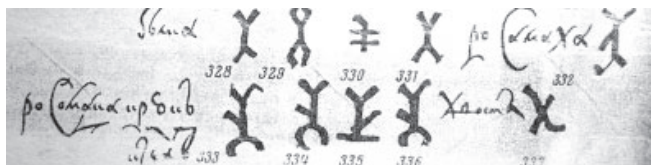
Це круглий, d = 24 мм, відбиток на червоному сургучі. По центру вміщене зображення герба "КУРЧ", над ним - коронований шолом, обабіч - стилізований рослинний орнамент. Печатка міститься на форзаці "Нового завіту" (Київ, 1703) із цікавим приписом: "От пресвитлого князя и царевича Алексия Петрова гетману Ивану Мазепе жалую 11 квітня 1708 року" [за палеографією це запис XIX ст.]. Повної впевненості, що це оригінальна печатка гетьмана, ми не маємо. До цього спонукає не характерна для старшинських печаток форма, техніка виконання відтиску, предмет (книга), на якому він був поставлений, відсутність поряд записів початку XVIII ст., сумнівний за своєю палеографією, орфографією та лексикою напис біля печатки. І нарешті, навіщо І.Мазепі дві особисті печатки?

Підсумовуючи цей фрагмент нашої розвідки, зауважимо, що наведені тлумачення герба "КУРЧ" пізні, бо вони стосуються XVII-XVIII ст. А що було раніше? Які витoki цього герба?

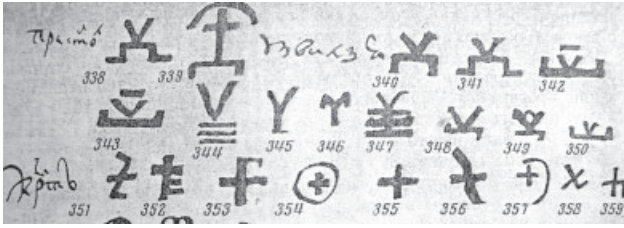
Слід указати, що гербові емблеми, подібні до "КУРЧА", зустрічаються у білорусів ще у XVI ст. Наприклад, шляхтич Лев Котович у 1556, 1565 рр. користувався печаткою, на якій був викарбуваний хрест із роззятим верхом, а під ним півмісяць. Берестейський підстароста Іван Яцинич мав такий же хрест на своїй печатці 1548 р., що спирався на літеру "W" .

Звертає на себе увагу і той факт, що іконографія малюнка герба "КУРЧ" близька до печаткових та бортних знаків волинських і білоруських князів, бояр та волощан XIV-XV ст. Це комбінації хрестів, зірок, півмісяців. Деякі дослідники пов'язують їх походження від кириличної абетки, скандинавських рун, східних тамг. Згодом, особливо із середини XVI ст., ці знаки трансформувались у герби. Проте схожі знаки побутували і на Лівобережній Україні, зокрема, на Глухівщині. Ось що ми знаходимо в акті 1677 р. про розмежування володінь сіл Литвиновичі та Камінь: "Причем проведена была грань, разделившая владения обоих сел: "на край леса Макаровского, на дереве бересты знаки учинили - крест, а над крестом вилки; с просби литвиновцов, Борис Маршевский вилки вырубал сокирою, а крест от каменчанской дуки (грани) сокирою вырубал Семен Москаль" .

Бортні знаки побутували і на Сосниччині: "Онопрей Медвѣдевъ, житель спасский, отчич из деда (въ Спасском дѣд и отец его и сам он родились), поведал, же еще за житія дѣда и отца его в Спасском три человека жило и давали оніе повинности до монастыря Новгородского; мѣщане сосничане пахали собі поле особо, а границ межи сосничанами и спассчанами не бувало, але тилько бували в пуци от Сосницѣ до Спасского рубѣжъ и знаки в бортных деревьях" .

У листі Микити Войнова від 19 вересня 1700 р. до новгород-сіверського архімандрита Антонія Стаховського, де йдеться про бортні уходи, зазначено: "Кроми сей отчини ходит архиерейскую, Воцанитскую прозиваемую, а в той

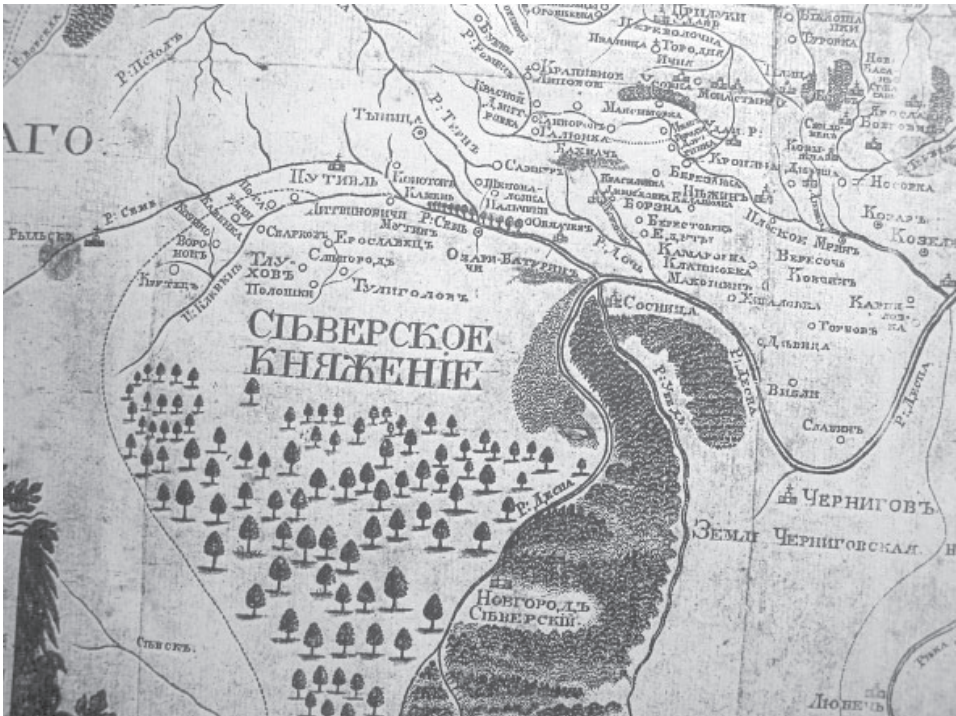
отчини знамено двое вил в такой способ достатной отчини Спаской" .

Багатий матеріал щодо бортних знаків міститься у грамоті Івана Грозного від 2.09.1552 р. про маєтності Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря:

"Да Селище, что был починок Коровяного и в них живут бортники монастырские и ходят бортной ухжей скоропочацкое знамя и в нем соха (...) озерцо Стерново с перевѣсы да ухжее бортное знамя крест косою (...) да деревни Учинков с бортники, а знамя - крест косою ... на речкѣ на Студенцѣ (...) по речкѣ по Ивоти (...) знамя в том ухжѣи Преображенское монатгья. (...) починок Лучнев (...) а знамя крест косою. (...) на рѣкѣ на Деснѣ (...) всякие угодыя, а знамя крест косою (...) да два знамени бортных в Расадневѣ курея лапа да лук (...) да знамя мотовило (...) да знамя пояс (...) да знамя коса (...) да другое знамя лемеша (...) да в деревнѣ Сопич знамя медведок, а другое знамя змѣичка, да знамя вилы (...) да двадцать сем ухжѣев бортных по знаменам. ...А с сей грамоты велѣли списивати списки слово да посылаются списки за монастырскою печатью по городам и по волостям" .

У витягу 1633 р. про борті цього ж монастиря читаємо : "Бортной ухжей в Погребском отрубѣ судерев (подеревный) с церковным бортным ухжим Ильи Пророка олешкинского островского, знамя сорочья лапа" . В уступному запису від 1 березня 1688 р. сотенного пирятинського писаря Юрія Волошина Андрію Ковинському на половину лісу написано: "Знакы округ того лѣса и в серединѣ по тещин на дереву починенные" .

Подібні знаки також побутували і на Сумщині. В опублікованій таблиці "Рубежі-знаки власності бортних угідь, що мали поширення у XVI-XVIII ст. на Сумщині і прилеглих землях" бачимо знаки, близькі до малюнка герба "КУРЧ", а саме - "острожок", "рубежи", "сорочья лапа", "олений рог", "белка", "росамака", "крест на престолі" .

Відомий російський дослідник бортних знаків Г. Анпилогов зазначав, що бортництво було одним з найдавніших й найважливіших промислів слов'ян. Київські князі у першій половині X ст. збирали дань медом і скорою. Звичай мітити бортні дерева знаками виник ще до появи Руської правди, яка унормувала право власності на бортні угіддя і відповідні знаки. Ці норми знайшли своє віддзеркалення і у Статутах Великого князівства Литовського 1529 р. і 1588 р. Дослідник писав, що "ізображення рисунка знамен (...) брались первозаимщиками из окружающей их жизни, отражая ее местные особенности, разнообразие известных им предметов и общих понятий, которые и являлись символами этих знаков" .

Термін використання знака був дуже тривалий: до кількох століть. До таких знаків він відносив малюнки із зображенням "сохи, тебенека, дуги, треноги, белки, взвилья, борода, острожка, шелома" .

Дуже часто зображували зброю, землеробський реманент, а також той, що був необхідний для бортництва. Слід зауважити, що ці малюнки виконувалися у реалістичній манері. Цікаве трактування знака "росомака", який схожий з гербом "КУРЧ": "Они имеют языковое сходство с названием хищного зверя "росомахи", которая водилась в путивльских и рьльских лесах. Местное название "росомаки" выражало понятие прозвища - "неуклюжий", "разиня", "растяпа" . (...) Рисунки "росомаки" имеют большое сходство с описанием сохи, сделанное Д.Зелениным. (...) Привлекает внимание место расположения знамен "росомаки". Они отмечаются писцами лишь в ближайшей округе на р. Сейм, по берегам ее притока Русы, а также у озера того же названия на территории Колодежской волости Путивльского уезда. На ее территории, по свидетельству источников 90-х годов XVI в., жили валощане, - бортники и севрюки" .

Отже, враховуючи повне прізвище Івана Мазепи - Колединський (останнє могло трансформуватися з Колодезького, а не тільки від волинського Колодно, як зазвичай це трактують) і місцеве пояснення знака "росомака" (а Мазепа страждав на спадкову хворобу ніг, тобто шкутильгав - "неуклюжий"), можна висунути припущення про сіверське походження Мазеп. Не виключаємо, що спочатку вони називалися Росомаками, а вже на правому березі Дніпра почали зватися Мазепами.

Натяком на князівське походження цієї родини або її близькість до князів є подібність герба "КУРЧ" до таких бортних знаків Сіверщини, як "престол", "крест на престолі с венцом", "взвильє". Останні Г.Анпилогов вважав князівськими. Можливо, що Мазепи походили з боярства Колодезької волості. Опосередковано на це вказує назва села Боярські Лежачи, яке було розташоване на південь від центру волості. Такі ж прізвиська мали деякі боярські діти Єлецької десятини. У 1620 р. в Рильському повіті мешкав чернігівець Михайло Федоров на прізвисько "сын Росомакин".

Окрім цього, відомо, що села Малий Самбор, Голенка належали власне Мазепі, а названі села разом з Великим Самбором, Дептівкою, Фесівкою та Корабутовим належали до батуринського двору гетьмана. Ці населені пункти лежать на захід від Колодезької волості у безпосередній близькості (по прямій близько 100 км).

Звертає на себе увагу і назва с. Корабутова (сучасна назва Корабутове). Петро Кулаковський припускає, що воно було заселене до 1641 р. князем Яремою Вишневецьким. Але назва села співзвучна з ім'ям чернігово-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича. Внаслідок політичної боротьби з великим князем литовським Вітовтом він втратив Чернігово-Сіверщину у 1393 р. і змушений був перебраться на правий берег Дніпра, де і помер 1404 р. Можливо, що село спочатку було заселене ще у XIV ст. і назване на честь цього князя, а Ярема Вишневецький лише відновив його, пам'ятаючи про свого предка, бо і він Корибут. Не виключаємо, що бояри Мазепи (або Росомаки) мали володіння поблизу цього населеного пункту (окрім тих, що були у Колодезькій волості), були наближені до Дмитра-Корибута і разом з ним покинули дідові землі. Після смерті свого патрона вони знайшли нових (або старих знайомих, про що буде нижче) покровителів - князів Курцевичів.

Звертає на себе увагу і наступний факт. Герби Дмитра-Корибута Ольгердовича, Вишневецьких, Курцевичів, Мазеп складаються з однакових знаків. Це - хрест, півмісяць, зоря. Ймовірно, що вони походять з бортних знаків. Принаймні, це стосується герба "КУРЧ".

Враховуючи вищенаведений матеріал, припускаємо, що Мазепи за етнічним походженням, мабуть, були севрюками. До речі, це пояснює і військові здібності,

якими, як відомо, відрізнявся Іван Мазепа. Мабуть, на генетичному рівні він успадкував їх від своїх далеких предків севрюків, що були вправними вояками. Зауважимо, що військові таланти також були властиві іншим представникам родини Мазеп. На нашу думку, саме з цього виходили князі Курцевичі, коли доручили Мазепам боронити кордони Білоцерківського староства від кримчаків. Не можемо не зауважити про можливість походження і Курцевичів, і Мазеп з Сіверщини, адже вони користувалися одним гербом. Останній, як ми показали, походить від бортних знаків названої території.

Якщо ці припущення правдиві, то зрозуміло, чому Мазепа-Колединський (Росомака-Колодязький, за історичною традицією) опинився на Лівобережжі поряд зі своєю історичною батьківщиною. Можливо, що родинні перекази про зв'язок Мазеп з Сіверщиною вплинули на Івана Мазепу, коли він переселився саме на Конотопщину. З часом гетьман відновив свої дідизни у Путивльському, Рильському та Севському повітах, у т.ч. і в Колодязької волості.

Отже, вищенаведені факти дозволяють зробити цілком ймовірне припущення про чернігово-сіверське походження Мазеп. Для остаточного розв'язання цієї проблеми треба ретельніше опрацювати російські архіви.

Джерела та література, примітки:

1. Токаржевський - Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. - Варшава, 1938. - Т. 1. - С. 58 - 59.
2. Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Матеріали присвячені 10-літньому ювілею Українського геральдичного товариства. - Львів: УГТ, 2003. - С. 161-162.
3. Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів: УГТ, 1992. - С.40
4. Існують версії про інший герб Мазеп: "Можливо, що спочатку Мазепи мали герб "Бонча" (або "Бойча", як зауважує І.Токаржевський - Карашевич), як повідомляв ... граф де Брюель - Плятер" // Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк - Київ - Львів - Острів - Торонто: УІТ, 2001. - С. 67.
5. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С.41.
6. Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. - К.: Либідь, 2004. - С. 310.
6. Ми використовуємо приклади з геральдичної поезії вимушено, адже українських гербовників у той час не існувало. При певній кореляції гербові вірші знайомлять нас зі ставленням тогочасного українського суспільства до гербів та дають їхнє тлумачення. Наприклад, хрест - це символ незламної зброї, оберіг, уособлення духовного та тілесного; воїн - це символ мужності, готовності служити вітчизні; два мечі - це сміливість; лілія з хрестом - це віра, набожність; меч, кинь, кіраса - це знаки мужності і військової готовності // Марсово поле. Героїчна поезія на Україні першої половини XVII ст. Упорядник В.Шевчук. - К.: Молодь, 1988 р. - Кн. 1. - 278 с.
7. З приводу гербових віршів цікава така думка: "Обыкновенно посвящают знатым людям и расхваливают их гербы было весьма распространено в Польше; оно удовлетворяло господствовавшей среди поляков наклонности хвастать старожитностью и благородством происхождения. Развитию гербового панегиризма весьма содействовали иезуиты, хорошо понимавшие, что в сердце человеческого для лести всегда найдется уголок. (...) Стихотворное прославление гербов в Польше было частичным проявлением всеобщего виршеплетства. В Польше в XVII ст. все, от короля до мещанина, писали стихи. Крупная литовско-русская аристократия получила клейноды в XV ст., мелкое дворянство в 1569 г., по Люблинской унии. Православные писатели шли по следам иезуитов. (...) Панегерическое виршеплетство тем легче привилось к киевским ученым, что они надлежащую к нему подготовку получали в поэтическом и риторическом классах коллегии. (...) Петр Могила старательно поддерживал гербовый панегеризм. (...) Со времен Петра Могилы в южно-русской литературе твердо установилось прославление панских гербов, даже в чисто церковных книгах" // Сумцов Н. Иоанникий Галатовский (к истории южно-русской литературы XVII века) // Киевская старина. - 1884. - Т. VIII. - Февраль. - Разд. I. - С. 185-186.
8. Українські письменники не дуже занурювалися в етимологію слів та символів. Наприклад, І.Галатовський у своїй книзі "Наука о сложеніи казаній" пояснював прізвище "Браницкий" - від боронити вітчизну, "Любомирский" - від любити мир. Таке трактування могло вплинути на вибір емблеми для герба. А ось як він трактував рослини: "Лилтя межі всіма квітами єсть паномъ и першее мѣсце маєтъ", "геліотропіонъ значить послушенство". Лазар Баранович у своїй книзі "Лютня Аполонова" писав про сонце, що це батько дня, "побудитель к труду", джерело "плодородия". На вибір гербових знаків впливали і загальні уявлення про оточуючий світ. Стефан Яворський вважав, що "вои небесные, солнце, луна, звѣзды, в непрестанной пребываютъ службѣ ... работаютъ

не себѣ на пользу, но человекѣмъ, вселенную просвѣщаютъ, согреваютъ, землю плодоносную творять" // Там само. - С.188, 195-197.

9. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. - К.: Вид. дѣм "Києво-Могилянська академія", "Українська Видавнича Спілка", 2007. - С. 197-210.

10. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С. 46.

11. Каталог історико-мистецької виставки "Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття". Укладач Недяк В. - Київ-Львів: ЕММА, 2003. - С. 60.

12. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. - Мінск: РІВШ БДУ, 1999. - 176 с., іл.

13. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С. 44-45.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. - К., 1893. - С. 455.

15. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов: Земская типография, 1874. - Кн. 6. - С. 117, документ 1702 р.

16. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII-XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С. 21.

17. Гумилевский Ф. Описание Новгородсеверскаго Спасопреображенскаго первокласснаго мужскаго монастыря // Черниговские епархиальные известия. - 1861. - № 5. - Прибавления. - С. 241-244.

18. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов: Земская типография, 1874. - Кн. 6. - С. 35.

19. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядк.: С.Павленко. - К.: Вид. дѣм "Києво-Могилянська академія", 2007. - С. 287.

20. Енциклопедичний довідник Сумщина в іменах. Упорядник Звагельський В. - Суми: Ас-Медіа, 2003. - С. 5.

21. Анпилогов Г. Бортовые знамена как исторический источник (по Путивльским и Рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. - М., 1964. - № 4. - С.155.

22. Там само. - С. 156.

23. Відмітимо, що Б.Грінченко давав таке трактування слова "мазепа": "Мазепа - первоначально то же, что и замазуря, замазыха, а затем вообще неопрятный, грубоватый и простоватый человек, вахлак, проstack, глупец". Проте, за А.Кримським: "По-перськи "мазе" - спина, хребет, "па" значить "нога", а прикметник "мазепа" дослівно значить "хребтоногий", себто "неповоротливий" // Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи. - С. 38-39. Останнє тлумачення дає певні підстави поставити питання про східне походження Мазеп-Росомак. Не можна виключити, що вони осіли у Колодезькій волості, ще за часів Київської Русі як найманці чернігово-сіверських князів. Відомо, що названі князі широко використовували східняків для захисту південних кордонів від нападів кочовиків. За етнічним походженням вони могли бути і аланами, і торками, і берендеями. Проте не слід забувати, що самі севрюки мали іраномовне походження: "Думка фахівців про іраномовне походження самого терміну "севера" (від сев / сав - "чорний") є нині панівною і не потребує додаткового обґрунтування. Як вважає Г.Хабургаєв, назва "северь" належить до групи найдавніших, найбільш архаїчних "безсуфіксних" етнонімів. Це, вірогідно, свідчить про формування чи довготривале існування етносу в оточенні іраномовного населення або й допускає безпосередню участь останнього у його генезі" // Коваленко В. Сновськ і "Сновська тисяча" / Містечко над Сновом: Збірник статей і матеріалів. - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. - С.25.

24. Анпилогов Г. Указ. праця - С. 164.

25. Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 63.

26. Анпилогов Г. Указ. праця. - С. 167-168.

27. Там само. - С. 164.

28. Мазепина книга / Упорядк. І.Ситога. - Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. - С. 170.

29. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К.: Темпора, 2006. - С. 326. За іншими даними було засноване приблизно в 1572 р., коли Корибути-Вишневецькі збудували тут укріплення // Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядк. Л.Покидченко. - Суми: Слобожанщина, 2000. - С. 65.

30. Чернігівський літописець XVII ст. Леонтій Боболінський так описував ці події: "Корибут (...) утекал до Новгородка Северского, головного замку свого, з малою дружиною і замкнувся в нем з женою і детми, опатривши замок и вежи рицтерством и стрелбою порадне". Але Вітовт "облегши его зо всех сторон уставичне на вежи и на обломки штурмуючи, стены подкопуючи, и огонь под них подкладаючи так долго его добывал, аж взял (...) в той же час князство Северское, Новгородок, Бранск Витолт себе привлащал" // Ситий І. Літописець Леонтій Боболінський // Чернігівські відомості. - 5-11 червня 1992 р. - № 23.

31. Грушевський М. Ллюстрована історія України. - Київ-Львів, 1911. - С. 165, 549.

32. Лакиер А. Русская геральдика. - М.: Книга, 1990. - С. 274, 276. Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. - 1996. - Число 11 (березень). - С. 2-3. Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 61. Нагадаємо, що і Курцевичі і Мазепи мали доведений зв'язок з Чернігово-Сіверщиною ще з XIV-XVI ст. На це вказує титул чернігівського підчашника батька І.Мазепи, а Курцевичі мали маєтності на Сіверщині та Поліссі // Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 54, 57-58.

33. Анпилогов Г. Указ. праця. - С. 166.

34. Павленко С. Міф про Мазепу. - Чернігів: Сіверянська думка, 1998. - С.128-129.

ГЕРБ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: ЙОГО ЗОБРАЖЕННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ

Герб гетьмана Івана Мазепи, який був одним з найбільших меценатів свого часу, вміщено в багатьох прижиттєвих творах мистецтва – малюнках, дереворитах тощо. Незважаючи на інспіроване з Москви прагнення до нищення всього, що нагадувало б про Мазепу, з тої спадщини збереглося чимало¹. Завдяки цьому сьогодні ми не маємо значних складностей з питанням про вигляд герба гетьмана. Йдеться про герб Курч², зображення якого в мазепинські часи іноді подавалося і в дзеркальному відображенні³, а з часом набуло і деяких видозмін⁴.

У другій половині 1707 року імператор Йозеф I надав гетьману Івану Мазепі титул князя Священної Римської імперії германської нації. Його основою став срібний знак старовинного герба Курч із срібним півмісяцем (праворуч) та золотою шестикутною зіркою (ліворуч) на червоному полі. Це зображення продовжило практику дзеркального відображення півмісяця та зірки, що є важливим аргументом на користь невідповідності цього варіанту. Окрім таких обов'язкових атрибутів, як князівські мантия та корона, суттєвим доповненням традиційного гербового знака є зображення срібного обладунку, повернутого ліворуч у три чверті⁵.

Проблемним до сьогодні залишається питання про шляхи набуття герба Курч предками гетьмана – білоцерківськими боярами Мазепами-Колединськими. В давніх гербовниках цей герб описано як такий, що ним користувався лише один рід – князі Курцевичі.

У гербовнику Бартоша Папроцького “Herbu rycerstwa polskiego”, котрий вперше було видано в Кракові в 1584 році, Курч вміщено серед оригінальних давніх гербів, якими користувалися роди Великого князівства Литовського. Папроцький зазначив, що користувався ним тоді рід Курчів, які мешкали на Волині. З них він згадав двох братів князів Дмитра Булу та Олександра Курцевичів⁶, мужніх воїнів його часів, які відзначилися в битвах з татарами⁷. Згодом цю інформацію з певними доповненнями зустрічаємо в гербовниках Окольського⁸, Кояловича⁹ та Несецького¹⁰. В останніх з'являється думка про зв'язок герба Курч з гербом Косьцеша¹¹.

У всіх цих гербовниках вміщено однотипне зображення герба Курч, проте використання його кожним членом князівського роду Курцевичів могло призводити до появи нового оригінального варіанта. Про це свідчить зображення з печаток володимирського підстарости князя Олександра Курцевича (1584 р.), білоцерківського підстарости князя Дмитра Булиги-Курцевича (1581 р.) та князя Яна Коріатовича-Курцевича (1755 р.)¹². З публікації цих відбитків робимо припущення, що в гербовниках кінця XVI – середини XVIII ст. зафіксовано початкове зображення герба Курч. Натомість у повсякденному вжитку князі Курцевичі використовували на своїх печатках різні персональні варіанти родового герба. Значні відмінності між варіантами герба Курч князів Олександра та Дмитра можна пояснити вже тим, що вони були не рідними, а двоюрідними братами¹³. Князь Ян, можливо, був прапраправнуком князя Дмитра Булиги-Курцевича¹⁴. Цікаво, що фрагмент предківського герба перетворився до середини XVIII ст. на перевернутий знак герба Косьцеша, на що могли вплинути як згадані вище припущення в гербовниках, так і можливий шлюб одного з князів Курцевичів з шляхтянкою герба Косьцеша.

З цих даних зрозуміло, що Курч є давнім та самобутнім гербом роду князів

**Герб Курч
в книзі Бартоша
Папроцького
"Herby rycerstwa
polskiego" 1584 р.**

згадок про князівський титул Мазеп у другій половині XVI – першій половині XVII ст. та особливо в часи гетьманату Івана Мазепи. Важко припустити, щоб у часи, коли князівський титул навіть зубожілій родині надавав великого суспільного престижу, Мазепи з власної волі уникали його використання. Особливо неймовірною така відмова від титулу виглядала б за часів гетьмана Івана Мазепи, адже свою належність до давнього князівського роду останній зміг би добре використати в тривалій політичній грі з московською елітою.

**Герб Курч
в книзі Каспра
Несецького
"Herbarz Polski"
1840 р.**

Протягом цього ж часу Мазепи належали до невеличкої групи найвпливовіших білоцерківських земянських та боярських родів¹⁶, з яких ті ж Курцевичі мали добирати урядників для управління староством.

Хоча доля дітей князів Дмитра та Йони Курцевичів більш-менш відома, проте князь Дмитро як один з найбагатших та найвпливовіших представників роду міг видати за котрогось із Мазеп котрись свою біднішу родичку. Власне гетьман Мазепа не обов'язково мав би вести свій родовід від такого доволі ймовірного шлюбу Мазепи з Курцевичівною. Престиж князівського титулу був таким значним, що достатньо було одному з білоцерківських Мазеп побратися із князівною, щоб інші родичі вже на цій підставі могли користуватися чи бути прийняті до герба князів Курцевичів. Що така практика не була чимось винятковим для кінця XVI – початку XVII ст. свідчить прийняття князями Ружинськими до свого герба шляхтича Миколая Нецевича¹⁷.

Такий чи подібний перебіг подій міг призвести до прийняття Мазепами герба Курч князів Курцевичів. Додатковими аргументами на користь шлюбу одного з предків чи родичів гетьмана Мазепи з Курцевичівною є близькість варіанту

Курцевичів, що розвинувся, можливо, із знака власності одного з їхніх предків. З огляду на це можливими є такі сценарії набуття герба Курч Мазепами:

- Мазепи є гілкою князів Курцевичів та використовували Курч як давній герб своїх предків;
- Мазепи мали родинні пов'язання з князями Курцевичами і були прийняті останніми до свого герба;
- Мазепи були слугами князів Курцевичів і з часом почали використовувати їхній герб.

Щодо першого сценарію слід зауважити, що він є малоімовірним вже з огляду на повну відсутність будь-яких

**Герб Курч в книзі
Шимона Окольського
"Orbis Polonus" 1641 р.**

Другий сценарій є, на наш погляд, найімовірнішим. Родини князів Дмитра та його сина Йони Курцевичів були з 1578 р. до 1618 р., тобто протягом сорока років, пов'язані з Білоцерківським староством, бо ці князі обіймали тоді посаду білоцерківського підстарости¹⁵.

Посада підстарости у випадку Білоцерківського староства, яке на той час (протягом 1559-1620 рр.) тримали князі Василь-Костянтин та його син Януш Острозькі, означала найвищого місцевого урядника, який постійно перебував у Білій Церкві. Останнє було зумовлене високим статусом князів Острозьких, які господарили в своїх величезних маєтках та численних королівщинах через намісників та підстарост. Таким чином, князі Дмитро та Йона Курцевичі тривалий час очолювали адміністрацію Білоцерківського староства безпосередньо на місці.

**Герби князів Курцевичів з книги
Віктора Виммга "Nieznana szlachta
polska i jej herby" 1908 р. (зверху вниз):
князя Олександра (1584 р.), князя Дмитра
(1581 р.), князя Яна (1755 р.)**

родового герба князя Дмитра Булиги-Курцевича та герба Мазеп¹⁸, а також факт обіймання посади білоцерківського підстарости князем Йоною Курцевичем¹⁹.

Менш ймовірним, однак все ж можливим, є третій сценарій. Справді, Мазепи-Колединські могли належати до числа слуг князів Курцевичів. Хоча вже в XVI ст. князі Курцевичі належали до числа дрібних служилих князів, проте вони напевно мали слуг, які виконували звичайні для тих часів доручення по управлінню невеликих маєтків самих князів Курцевичів чи обіймали певні дрібні маєткові, судові й земські посади, які залежали від Курцевичів в силу служби цих останніх князям Острозьким. Відомо, що князі Курцевичі з середини XV ст. володіли маєтками та обіймали низку посад у Волинському воєводстві²⁰. Знахідки І. Тесленка про родину Мазеп, яка мешкала в другій половині XVI ст. на тих само теренах, та дотичні факти з біографії самого гетьмана свідчать на користь наявності зв'язків роду Мазеп із Волинню. Проте характер тих зв'язків та їх початки залишаються поки що не з'ясованими, що не дозволяє відкинути ідею про прийняття князями Курцевичами до родового герба предка Мазеп як свого слуги.

Нові знахідки можуть у майбутньому суттєво доповнити наші знання про герб Мазеп. Цьому сприятимуть і нові генеалогічні знахідки з XVI ст. і, особливо, публікація сфрагістичних пам'яток, які б стосувалися як Мазеп, так і князів Курцевичів.

Джерела та література, примітки:

1. Цей факт є дуже промовистим й унаочнює різницю між офіційною позицією Російської імперії й РПЦ та ставленням українського суспільства до гетьмана Мазепи.

2. Приклад правильного зображення герба І. Мазепи містить, зокрема, водяний знак на тогочасному гетьманському папері (*Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю. І. Іванченка. – Київ: Мистецтво, 1993. – С. 85*).

3. Дзеркальне відображення герба спостерігаємо, наприклад, на малюнку з арабського Євангелія 1708 року (*Українська графіка XI – початку XX ст.: Альбом / Авт.-упоряд. А. О. В'юнник. – Київ: Мистецтво, 1994. – С. 116*).

4. Наприклад, на портреті гетьмана І. Мазепи з літопису Величка (1720 р.) дзеркальне відображення герба поєднане із обома загостреними закінченнями на нижній горизонтальній частині гербового знака (Там само. – С. 63). Найбільше змін порівняно з першою зразком спостерігаємо в зображенні, опублікованому князем Олександром Дабіжею з посиланням на "Allgemeines grosses Warpenbuch": в ньому закінчення на нижній горизонтальній частині гербового знака є прямими, а зірку замінено на півмісяць (див. кольорову вкладку до статті: Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская Старина. – Киев, 1885. –*

№ 12. – С. 715-718). В цій останній статті автор хибно зауважив, що зірка стала новим елементом князівського герба Івана Мазепи.

5. Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы...* – С. 716 та кольорова вкладка.

6. У тексті брати названі Курчевичами – прізвиськом, яке походить від прізвища Курч. Згодом його було українізовано й варіант Курцевич увійшов і до польської традиції (Dunin-Borkowski J. S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. – Lwów, 1887. – С. 198). Про це більше див.: Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2000. – Випуск I. – С. 63.

7. “Klejnotu takim kształtem używaję na Woyniu Kurczowie. Kniai Buia Dymitr Kurczewicz byi wieku mego mkiem znaczym, ktury z pogany wiele a kminie w potrzebach czynii i znacznie je pogramiai. Alexander Kurczewicz, takie brat jego, siiy i mstwa wielkiego, mNei w potrzebach z pogany bywaiy” (*Herby rycerstwa polskiego. Na pikcioro xi.Neg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane roku Panskiego 1584*. – Kraków, 1584. – S. 677; *Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*. – Kraków, 1858. – S. 862).

8. Okolski S. *Orbis Polonus*. – Cracoviae, 1641. – T. I. – Fol. 510.

9. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach kturych familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego xikstwa Litewskiego zaiywaj.Ne*. – Kraków, 1897. – S. 116.

10. “Kurcz herb. Jest niby Końciesza ale wywrycona, z ieleńcem odkrzywionym, po prawej stronie jej gwiazda, po lewej ksi.Neiyć nie peiny, jednym rogim do gyry, drugim na dyi: na heimie Ks. Kojai. in MS. kiadzie trzy piyra strusie, i powiada ie tarczy pole powinno byz czerwone” (*Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powikszony dodatkami z poyniejszych autoryw, rtkopismy, dowodyw urzkdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*. – Lipsk, 1840. – Tom V. – S. 451-452).

11. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego...* – S. 116; *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego...* – S. 451-452.

12. *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opracowai W. Wittyg przy wspiudziale S. Dziadulewicza. – Kraków, MCMVIII. – S. 169.

13. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 64.

14. Там само.

15. Князь Дмитро Курцевич обіймав посаду білоцерківського підстарости до своєї смерті в грудні 1596 р., а його син князь Йона вперше згадується на цій посаді в 1612 р. (Там само. – С. 65, 67). Хто був білоцерківським підстаростою в проміжку між кінцем 1596 р. та початком підстаростування князя Йони нам невідомо.

16. З усього білоцерківського землянства та боярства королівські привілеї на маетки в другій половині XVI ст. мали лише Мазепи, Малевичі, Кежановські, Старкевичі-Чирнівські та Черниші. Решта боярства тримала свої маетки з ласки київських воєвод та білоцерківських старост і лише деякі з них отримали на ті маетки королівські привілеї вже на початку XVII ст. (наприклад, Лесовичі). Враховуючи ці факти, доходимо висновку, що Мазепи належали до впливової верхівки білоцерківського боярства. Про це більше див.: Чернецький Є. *Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648*. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2003. – С. 106-117.

17. Миколай Нецевич мешкав у Старокотарській волості князів Ружинських, яка знаходилася в Ковельському повіті. Рід радунських бояр Нецевичів, до якого він належав, користувався гербом Яніна. Однак після шлюбу на початку XVII ст. з князівною Глушею Ружинською, Миколай Нецевич та його нащадки почали користуватися гербом Нечуя, до якого належали князі Ружинські (Герасименко В. *Нарис з історії роду Нецевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2001. – Випуск II. – С. 105-107).

18. Близькість цих гербів є справді промовистою, адже інші члени роду Курцевичів, як видно на прикладі герба князя Олександра Курцевича, мали досить відмінні варіанти герба Курч. На аргумент, що князь Дмитро Булига-Курцевич міг видати за котрогось з Мазеп Курцевичівну з іншим варіантом герба Курч, відповімо: за всіх обставин саме князь Дмитро мав приймати нового родича до родового герба Курцевичів, тому його варіант Курча був і більш актуальним для нових членів цього гербового роду.

19. Окрім прихильності князя Януша Острозького, необхідної князю Йоні для отримання такої прибуткової “батьківської” посади, не були б зайвими і родинні зв'язки з чільними представниками білоцерківського землянства та боярства, які могли б клопотатися перед князем Острозьким про таку милість Курцевичу.

20. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 63.

РОДОВІД ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Іван Мазепа народився 20 березня 1639 року в Білій Церкві в родині Адама-Степана та Марії Мазеп. Відомості про місце та день його народження записано у молитовнику Кременецького монастиря після 1709 р.¹ Підтверджують це й інші літописні, мемуарні повідомлення. Так, автор “Літопису Самовидця”, зазначає, що І.Мазепа був “роду шляхетского, повіту Білоцерковского, старожитной шляхти українской и у войску значной”². Канцелярист у часи правління гетьмана Самійло Величко у своєму “Літопису” писав, що гетьман – “значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав... на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях”³. Можливо, остання вказівка сприяла поширенню версії, що І.Мазепа народився саме у цьому селі. Проте документи середини XVII ст. засвідчують, що батьки проживали у самій Білій Церкві. Мазепинці ж використовувалися ними для тимчасового проживання та ведення господарства.

Для з’ясування родоводу Мазеп велике значення має прояснення питання походження їхнього прізвища. У кабардинській мові слово «мазэ*» означає «місяць»⁴, а «мазэпэ» – «першу фазу місяця, його початок»⁵. Оскільки у гербі гетьмана присутнє саме таке небесне світило, то це означає, що перед нами – не випадковий звуковий збіг.

Кабардинці – це частина адигів (східних. – **Авт.**), які після монголо-татарської навали 1238 – 1239 рр. мігрували до Центрального Передкавказзя. Між східними та західними адигейцями протягом століть склалися певні відмінності у мові, звичаях. Водночас, починаючи з XIII століття, сусідні народи стали називати адигів черкесами. Останні під такою назвою славилися у багатьох країнах як вправні воїни-найманці.

Відомо, що черкеси-мамлюки захопили в Єгипті владу і правили там з 1382 по 1517 рр. та пізніше. Загони адигейців служили в Оттоманській Порті, Персії.

Черкеси з раннього дитинства займалися професійною військовою підготовкою. Вони добре володіли зброєю, гарно трималися у сідлі. Один такий воїн міг здолати кількох ворогів. Не випадково кримські хани навіть віддавали їм своїх дітей на виховання.

Через князівські чвари, війни з кримчанами, татарами багато черкесів полишало власні домівки та емігрувало у найближчі країни. Ще в 1502 р. вони займали побережжя Азовського моря від Дону до Керченського проливу, але згодом їх почали відтіснити, підкоряти⁶.

Важливу роль у долі черкесів відігравав релігійний фактор. Після падіння Константинополя у 1453 р. посилення впливу кримських ханів у регіоні проживання християн-адигів набуває поширення практика агресивного насадження мусульманства сунітського напрямку. Це змушувало віруючих шукати кращих умов для прожиття, дотримання християнських обрядів.

Відомі кілька їх міграційних хвиль у Московське царство⁷, Велике князівство Литовське, Польщу. На думку В.Татіщева, О.Рігельмана, черкеси з’явилися в Україні в XIV столітті, саме їм слід завдячувати появі міста Черкаси⁸. «Перші козаки, – писав В.Татіщев, – зброд з черкес гірських, в князівстві Курському в 14 столітті з’явились; там вони слободу Черкаси збудували і під захистом татарських губернаторів грабінництвом та розбоями промишляли; потім перейшли на Дніпро та місто Черкаси побудували»⁹. Історик уточнює далі, що переведені

* «Э» читається як коротке «а»

вони на нове місце татарським зверхником, оскільки на курських черкесів було багато скарг¹⁰.

В описі Канівського замку 1552 року натрапляємо на місцевий переказ заснування фортеці: «... Яко князь великий Литовский Гедемин*, завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорские, и приведши Черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепородѣ, а иных на Днепре, где теперь Черкасы сидят»¹¹. На це пояснення згодом посилається у своєму привілеї польський король Станіслав–Август¹².

Важливо зазначити, що ці історичні версії хоча й різняться, проте не такі вже й безпідставні – назва у подальшому українців у XVI – XVII століттях черкасами засвідчує, що мігранти, асимілюючись з автохтонним населенням, відігравали значну роль в охороні прикордоння, житті України. Як зазначає у своєму нарисі Н.Будаєв, зручне сидло, звичай брити голову, залишаючи на ній волосяний оселедець, шапка, кафтан, опалювання помешкання кизяками мають черкеське походження. Низка адигських слів прибульців – «хата» (помешкання), «тат» (батько), «нан» (ненька), джегун (джигун) теж прижилася на новій території¹³.

Черкесів-найманців тодішні володарі Київщини використовували здебільшого для охорони прикордоння. Так, у реєстрі Черкаського та Канівського замків 1552 р. зустрічаємо адигейські прізвища: Лазука, Горяїн Тиньшак, Тока Копитков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм, Нелістон Старий, Іван Налістен, Денис Налістан¹⁴, Степанець Пятигорчин, Жчалаш, Мишко Теребердеєвич¹⁵. Черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький (кінець 1540-х – 1563 рр.¹⁶) у походах проти ординців використовував завербований загін черкесів-жанеївців¹⁷. Козацький ватажок у лютому 1560 р. «со многими людьми и с попами християнскими» навертав до православної віри мешканців Великої Кабарди¹⁸, а також організував їх «промышляти над Крымским царем»¹⁹. Він, зокрема, запросив переїхати до Великого князівства Литовського сина князя Сибока Олександра²⁰.

У 1561 р. король Сигізмунд II Август надав шляхетську гідність великій групі черкесів, які прибули до Польщі на чолі п'яти князів з Жанетії (західне адигське князівство). У попередні та пізніші роки в документах згадуються на литовсько-польській службі «Сибоків брат»²¹, сини черкеського князя Камбулат Ідаровича Гаврило²² та Лаврентій, діти їхньої сестри князі Станіслав, Захарія, Іван, Шимон Темрюки-П'ятигорці (син останнього Фрідріх Темрюк-Шимкович був королівським ротмістром у 1574 – 1598 рр.)²³. У Польщі в XVI ст. утримували «п'ятигорські хоругви», які склалися з кабардинців та жанеївців. Очевидно, переселенці дали назву на Київщині Черкес-долині²⁴, селам Черкас²⁵, П'ятигірка Мала, П'ятигірка, містечку П'ятигірка²⁶.

Ці історичні відомості прояснюють, яким чином Мазепи-християни могли з'явитися на Білоцерківщині. Їхнє прізвище до того ж, за висновком історика А. Дзагалова, вказує на належність їх власників до черкеської аристократії (закінчення «пеэ» означає «замість», тобто «Мазепеэ» можна трактувати як «подібний місяцю»).

Наймовірніше предок І.Мазепи належав до складу уорків одного з князів. Так називали черкеських дворян, які мали свій родовий «герб»-тамгу і суворо дотримувалися традиції рівності у шлюбі з подібними собі²⁷. Уорки несли лише військову службу, виступали у похід за покликом їхнього пши (князя). Вони мали свій кодекс честі – уэркъ хабзэ. Першим пунктом у ньому була вірність насамперед сюзерену²⁸. Якщо останній програвав у боротьбі з іншими князями, то дворянин разом з ним йшов шукати інше місце для прожиття. У кодексі честі також важливе місце займали такі якості, як ввічливість, мужність, правдивість, людяність, красномовність²⁹. Якщо уорк не дотримувався цих заповідей, він

* Очевидно, йдеться про великого князя литовського Вітовта (1350-1430), який розширив свої володіння аж до Причорномор'я. Гедемін же згадується у деяких літописах як підкорювач Києва.

позбувався дворянського звання. Важливо зазначити, що у Черкесії селянин за подвиги у бою, проявлену мужність міг потрапити до лицарського стану.

Зрозуміло, вищезгадане – одна з версій, яка більш-менш вписується у контекст подій XVI століття. При цьому є й інші. Історик І.Ситий на Костомарівських читаннях 2007 р. висунув гіпотезу походження Мазеп-Колединських з Сіверщини (тут біля Путивля була Колодезька волость, місцеві бортні знаки нагадують герб гетьмана). Ця версія, до речі, не дуже суперечить попередній. Адже за В.Татищевим, багато черкесів осіло у Курському князівстві. Воно ж межувало з Путивльською округою. В описі Канівського замку 1552 року серед нових слуг згадуються Гридко Колодезький, Толук Колодезький³⁰. Крім цих важливих подробиць, у цьому описі натрапляємо й на інші: «Земля по полем, над мистом (Каневом. – Авт.) мешаном на пашню здавна была вольна, нижли недавно князь Володимир Путивльський, вышодши из Москвы (мається на увазі Московія, у складі якої тоді була й Сіверщина. – Авт.), почал на тых землях с пашен мешанских брати десятину»³¹. Мав він уходи, зокрема Біловець, і поблизу Черкаського замку³². Князь заснував село Тулібле і поселив у ньому шість сімей, які, однак, там постійно не проживали, бо через ординську небезпеку «при замку зимуют и литуют»³³. З цього випливає, що В.Путивльський перебрався з Сіверщини у Велике князівство Литовське зі слугами, підлеглими. До речі, у Києві, Каневі та Черкасах тієї пори описи фіксують чимало мігрантів-сіверян, які записані під прізвиськом Севрук (Іван, Мишко, Томило і т.п.). Чи не Михайла Мазепу, прадіда І.Мазепи, в описі Київського замку 1552 р. записали Мишком Севруком?

Володимир Путивльський був сином путивльського намісника Великого князівства Литовського (у 1495 –1500 рр.) Богдана Федоровича Глинського³⁴ (+ 1509/1512), родовід якого походить від хана Золотої Орди Мамає³⁵ (онук останнього Лекса після поразки дідового війська у 1380 р. за дозволом великого литовського князя Вітовта оселився у Глинську* на Сіверщині і очолив охорону прикордоння). За літописними згадками («Сказання про Мамаєво побоїще»), мамайське військо складалося з половців. Та й сам Мамай, схоже, мав половецьке коріння³⁶. Але за іншими джерелами, його військо мало також у своєму складі й черкесів, ясів. Тож частина вихідців з цієї неоднорідної за етнічним складом орди перебралася з Лексою Мамаєм на прикордонний рубіж Великого князівства Литовського і за століття-півтора змішалася з місцевими севрюками. Перехід у 1500 р. Сіверщини під опіку Москви не всі князі сприйняли позитивно. Тому з того часу частина з них перейшла на бік своїх литовських покровителів. Севрюки ж шукали кращої долі на незаселеній Київщині, де мали більше перспектив поліпшити умови життя.

Важливо звернути увагу й на таку деталь. Путивльський повіт належав до Київської землі³⁷. Київські бояри десь у 1520 р. писали-скаржилися королю Сигізмунду I: «Ваш господарській непріятель московській посѣл Путивль, кievское держанье, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских; тѣ волости от ваших господар, предков слуги вашей милости, князья, паны и земляне земли Кievской, по року держивали, а з тых волостей слуги в.м. предки и отцы наши, кони ѣздивали и шубы теплы куньи одѣвали, и з року на рок тѣми волостями всѣми в.м. слуги от продков и от отца в.м. завжды одѣваны и обуты были – мы сами и слуги наши»³⁸. За описом Канівського замку 1552 р., канівчани мали кілька уходів «Сиверских»³⁹, а також на річці Сулі⁴⁰, басейн якої входив до Путивльської округи. Тобто, незважаючи на окупацію Путивля московським військом, його уходи контролювалися їх власниками. У той же час у вищезгаданому повідомленні за 1552 р про те, що Гедемін посадив черкесів на «Снепородѣ» (а цей населений пункт був на Сулі⁴¹!), зазначається: «...Сидячи снопородце на Днепре у Каневе, предся отчизны свои по речькам иным сиверским уходити не перестали»⁴².

Отже, Мазепи-черкеси могли опинитися на Київщині в результаті переселення

* Нині село Глинськ Роменського району Сумської області.

або зі Снепорода, або Колодезької волості, або безпосередньо з Черкесії. Якщо вони прийшли з Сіверщини, то вже мало чим відрізнялися від корінних севрюків (адже на цій землі прожило 7-8 поколінь роду). В описі Київського замку 1552 року фігурує Васко Мазупин⁴³, що вказує на не місцеве походження носія прізвища, оскільки черкеське Мазепэ могло сприйнятися на слух саме таким чином.

Розглянемо й наступні версії. У словнику української мови Б.Грінченка слово «мазеп» має таке пояснення: «Спочатку те ж саме, що і **замазура**, – а згодом взагалі неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, вахлак, простак, простофіля, дурень. У нас у селі мазепою лаються: от як дурна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: *ах ти мазеп!*»⁴⁴. Читаємо далі: «**Мазепський**, а, е. Лайливе слово: поганий, нерозумний. *Мазепська дівчина*»⁴⁵. Згадані значення слова «мазеп» дублює академічний «Словник української мови» 1973 року з невеличким додатком-прикладом: «Як напнеш сірячину – «Ти мужик! Хамло! Мазеп!..»⁴⁶. Як на нашу думку, природа вживання цього слова у такому негативному контексті зовсім інша. Після виступу в 1708 р. гетьмана І.Мазепи з однодумцями проти царського режиму Петро I, його послідовники доклали чимало зусиль, аби всіляко спалювати своїх противників, зганьбити їхні ідеї та помисли. Оскільки простому населенню Гетьманщини нізвідки було дізнатися про істинні наміри їхнього зверхника, тому його постать у думках, легендах, оцінках здебільшого трактується з позицій російської влади. Ці приклади упорядників словників свідчать, що негативно-принизливого значення слово «мазеп» набуло саме тому, що насаджена з Москви думка про гетьмана І.Мазепу як зрадника, підступну, нікчемну, облудно-дурну людину домінувала в тодішньому пізнанні-баченні історії.

При цьому слід зазначити, що якби прізвище Мазеп свого часу несло негативний підтекст («замазура», «дурень»), то його власники, турбуючись про свій авторитет, безперечно, знайшли б нагоду змінити його на краще. Адже, наприклад, у середині XVII століття це зробити було дуже легко. Але вони від нього не відмовились, бо, вочевидь, знали його справжні витоки.

Слово «мазеп», за версією А. Кримського, перського походження, він переклав його з таким значенням – хребтоногий, переносно-неповороткий. Оскільки І.Мазеп хворів на подагру (спадкова хвороба ніг, при її загостренні хворий шкутильгає), то справді можна припустити, що ця недуга, яка давала про себе знати у зрілому віці, була специфічною прикметою його сім'ї, а тому у певний час могла дати назву роду. Однак у цієї версії є й слабкі місця. Ми не знайшли в словнику перської мови єдиного слова «мазеп» (хоча окремо «мазай» означає «хребет», «м'ясо», а «па» – «нога»). Щоправда, можливо, А.Кримський мав якийсь ширший варіант лексики, при тому староперської. При цьому, якщо слово «мазеп» має і таке трактування, то його важче «прив'язати» до України. Сусіди кабардинців – іраномовні осетини, представники яких під тиском обставин свого часу могли емігрувати на Київщину, зовсім по-іншому називають слова «хребет» (рагъыстжг), «спина» (чъылдым, фжсонтж; жккой), «нога» (къах, фад; жжнг), «неповороткий» (жнжферджхт). Плем'я сіверян хоч і мало якісь іранські витоки чи дуже тісні контакти з представниками цієї мовної групи, все ж навряд чи змогло у подальшому зберегти традицію передачі прізвища від батька до сина. Бо такої практики в XI – XV століттях не існувало. Та й пізніше, у XVII столітті, козаки, навіть частина старшини, не мали усталених прізвищ. Спадкові родові назви утверджуються насамперед серед вітчизняної знаті, власників земель частково наприкінці XV – більше у XVI століттях.

Тим часом у кочівників ця традиція мала давнє коріння. Адиги теж дорожили своїм родовим йменням.

У 1552 році на незаселеному півдні Київщини постав Білоцерківський замок⁴⁷, який був збудований як важливий охоронний форпост для Києва від набігів ординців. Влада заохочувала переселятися сюди люд для варті, виконання тих чи інших служб податковими пільгами, землею. У цій місцевості досить

активну роль відігравав «зброд» представників різних етносів. Так, села Великополовецьке та Малополовецьке поблизу Білої Церкви красномовно свідчать про їх засновників-половців. Можливо, їх сюди загітував згаданий вище князь Володимир Путивльський. Недалеко від замку з'явилось поселення з назвою Черкас. Села Яхни, Бирюки явно тюркського походження. Київське воєводство очолював емігрант з Московії Семен-Фрідерік Пронський. Сюди, у небезпечне прикордоння, і був закликаний на службу Михайло Мазепа. У люстрації Білоцерківського староства 1616 р. зазначається, що київський воєвода Фрідерік Пронський за «службу військову, кінну при пану старості Білоцерківському і наміснику його» надав військовику лист на заселення «селища на тій же річці Росі»⁴⁸. Документ цей з'явився, очевидно, між 1552 – 1555 роком. Адже князь Ф.Пронський помер близько 1555 р. Своім правом, певно, М.Мазепа з тих причин не зміг скористатися. У грамоті польського короля і великого князя литовського Зигмунта II Августа від 15 червня 1572 року визначена йому плата у такий же самий спосіб: “... Мы теды на первых панов рад наших причину службы и годность шляхетного Михайла Мазепы, землянина нашего земли Киевское залецающих, дали есмы ему, якого ж и тым листом нашим даем в земли Киевской землю пустую, людьям неосълюю, лежащую около рѣчки Каменицы, почавши от мосту, на который идет Великий Гостинец, аж до урочища Посникова, зо всеми належностями и пожитки, ку той землѣ прислухающими, так, яко ся тая земля здавна в собѣ маєт”⁴⁹. Новоосадник мав за неї нести “службу земскую военную потому, яко иные обыватели повѣту Киевского служат”⁵⁰.

У люстрації староств Київського воєводства 1616 р. власником “хутора Кам'яниці”⁵¹ значився “шляхетний Миколай Мазепа Колединський”, який займав його “правом вічним... від короля Августа наданим 1577 собі і нащадкам даним”⁵². Здавалося б, у цьому документі йдеться про сина Михайла Мазепа. На користь цього, зокрема, свідчить заувага польського короля у грамоті 1572 року, що порожню землю має “он (Михайло Мазепа. – Авт.) сам, жона и дѣти и потомки его мужского стану держати, и всяких пожитков з нее уживати”⁵³. Тобто Микола – начебто нащадок Михайла Мазепа по чоловічій лінії. Саме на такій умові йому могло перейти у спадок земельне володіння, надане королем.

Водночас у люстрації 1616 р. є деталі, які засвідчують, що Миколай і Михайло Мазепа – це одна й та ж особа. Адже у XVI – XVII століттях поряд з слов'янськими іменами паралельно вживались церковнослов'янські⁵⁴. Так, автор люстрації ніде не зазначає, що Миколай отримав землю у спадок від батька. Навпаки, власник хутора Кам'яниці, маючи вже, мабуть, дуже похилий вік, згадував, що отримав надання від короля Августа у 1577 р. “**собі** та нащадкам” (тут він або люстратор помиляється у датуванні грамоти, оскільки у той час вже з 1576 р. правив Стефан Баторій; у люстрації 1622 р. королівський привілей датується правильно – 1572 роком). Люстрація 1622 р. вказує на те, що Миколай Мазепа Колединський володіє хутором на Кам'яниці за наданням 1572 р. короля Августа⁵⁵. Це ж знову-таки дає підставу вважати Михайла і Миколая однією й тією ж особою.

Отже, з цього випливає, що Михайло-Миколай Мазепа правдоподібно народився у 1534-1535 рр. У 1616 році йому мало виповнитися 81-82 роки, а в 1622 р. – 87 – 88 років.

Михайло – Миколай Мазепа Колединський у 1616 та 1622 роках рахувався на службі. Він “повинен нести військову повинність при пані старості білоцерківському або його наміснику”⁵⁶. Причому “кінну”⁵⁷. Звичайно, у такому похилому віці це робити було проблематично. Однак слід зауважити, що кожен зем'янин мав у своєму підпорядкуванні кілька пахолків. Тому фактично він керував невеличким кінним охоронним загоном. До того ж батька заміщали сини, які досягли повноліття і чекали свого часу, аби успадкувати виборені раніше права родини.

Хутір Мазеп у перші десятиліття свого існування був облаштований як

опорний пункт Білоцерківського замку, що прикривав один з напрямків можливого руху ворогів. Тут, на високому пагорбі, що височів над річкою Кам'яницею, з'явилася «чимала замчина»⁵⁸. У разі небезпеки її мешканці відразу мали сповістити про прихід ординців у Білу Церкву. Згодом, до кінця XVI століття, виникло чимало нових населених пунктів південніше фортеці. Незважаючи на ризик, освоювати порожні родючі землі кинулися сотні осадників, тисячі шукачів кращого життя. За якихось два-три десятиліття на просторах південніше Білоцерківського замку виникли сотні поселень, містечок. Ця обставина внесла свої корективи у життя хутора. Відпала необхідність у безпосередній вартовій службі – адже прикордоння перемістилося далеко углиб краю. Водночас власник хутора міг бути у будь-який момент залучатись керівництвом Білоцерківського замку для військових операцій, пов'язаних з відбиттям набігів кримчан тощо. Тому його військова служба не набула формальних ознак і продовжувалась у новій якості. Фактично вона у такий спосіб трансформувалась на зразок реєстрової козацької повинності. Саме тому Мазепи були не чужинцями серед повсталого люду і опинилися пізніше у козацькому стані Богдана Хмельницького. Разом з тим як власникам населеного пункту їм було вигідно запрошувати на поселення нових людей, які через певний час мали сплачувати податок. У середині XVII століття хутір перетворився у залюднене село, яке стали прозивати Мазепинці.

Оскільки воно у ті часи переходить у володіння Адама-Степана Михайловича Мазепи, батька Івана Мазепи, то це означає, що він був прямим нащадком Михайла – Миколи Мазепи**. На це вказує й привілей Яна Казимира 1659 р. Адамові Мазепі. У ньому зазначається, що це село “предки його (А.Мазепи. –Авт.) за привілеєм Зигмунта Августа, антесесора і дядька нашого коштом своїм заселили”⁵⁹. До речі, подвійне ім'я мав і сам І. Мазепа. У королівському привілеї від 13 липня 1661 р. покоевий названий Станіславом⁶⁰.

Найпевніше, Михайло-Миколай Мазепа був дідом Адама-Степана Михайловича Мазепи. У традиції черкесів час одруження наставав у 35-40 років. Тому батько Адама-Степана міг народитися в 1570 –1575 рр.

Таким чином допускаємо таку версію родоводу чоловічої лінії І.Мазепи:

Іван–Станіслав Степанович Мазепа (1639 –1709)

Адам-Степан Михайлович Мазепа (1595-1600? – 1666)

Михайло Мазепа (1570-75 – ?)

Михайло –Миколай Мазепа (1534/35 – 1622 –?)

Мабуть, у Михайла-Миколая Мазепи був ще й син Федір (хоча, можливо, це брат). Останній згадується в багатьох літописах як страчений у 1596 році у Варшаві учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Дослідник Є.Чернецький припускає, що він фігурував під час тих подій під прізвиськом Шостак⁶¹.

Крім цього, у Михайла –Миколая найпевніше був брат Василь, який згадується у ревізії 1552 р. Київського замку⁶². Останній брав участь у військових операціях другої половини XVI ст., зокрема, вислав сто козаків до обозу Яна Замойського на молдовську виправу 1595 р⁶³.

Предки І. Мазепи, вірогідно, породичалися шляхом шлюбу з князівською родиною. У 1574 р. від короля Речі Посполитої Генріха III (Валуа) Михайло-

* Традиція вживання в XVII столітті подвійних імен Зіновій-Богдан, Микола-Михайло, Адам-Степан утруднює визначення генеалогії козацької старшини.

** Ми не поділяємо точку зору історика Є.Чернецького у його цікавих генеалогічних версіях про те, що Іван Мазепа “не є прямим нащадком шляхетного Миколая Мазепи-Колединського”. Останній згадувався власником Мазепинців у 1622 році. У 1650-х роках ними володів Адам-Степан Михайлович Мазепа. Отже, невеличкий проміжок часу – 30 років – дає підставу говорити більше про прямих спадкоємців над цим селом, ніж другорядних (далеких троюрідних родичів-братів).

Миколай Мазепа дістав привілей на Пасічне⁶⁴ на Волині. На це ж селище він отримав підтвердження у 1578 р.⁶⁵. Це «закріплення» на Волині сталося наймовірніше після шлюбу шляхтича Мазепа з якоюсь бідною князівною (можливо, Колединською*). У результаті цього зем'янин набув поважнішого статусу, а тому й став пізніше писатися подвійним прізвищем (Мазепа – Колединський)⁶⁶. Зазначимо, що княгиня Марія Ровенська у 1507 р. внаслідок судового процесу виборола маєтність «Колодное» «вечно ей и ее детям»⁶⁷ на Волині. Її нащадки могли породичатися з Мазепами. Крім цього, можливий ще й інший варіант виникнення подвійного прізвища. Так, в пописі війська Великого князівства Литовського 1567 р. згадується шляхтич Михайло Григорович Коледа, який був записаний у дворовій хоругві⁶⁸ (його дочка могла після 1569 р. писатися Колединською).

У 1688 році у Чернігові вийшла невеличка книжка поета Івана Орновського «Муза Роксоланська», у якій оспівується І.Мазепа. Дуже цінна у ній заувага про те, що гетьман походить з «давніх княжат Волинських».⁶⁹ Справді, родина Мазеп-Колединських володіла ще й Моковичами у Володимирському повіті⁷⁰. Князь Олександр Заславський дав Адамові Мазепі у заставу село під Костянтиновим⁷¹.

«Про князівське походження роду Мазеп може до певної міри свідчити і їх прізвище «Колединських», – зазначає Я.Токаржевський-Карашевич, – яке, коли його взято від місцевості «Колодно» на Волині, вказувало б на можливе споріднення з іншою галуззю Гедиминовичів – Корибутовичами, дідичними власниками Князівства Колоденського, а коли походить від герба «Колодин», то дозволяло б виводити їх від князів Бабичів Друцьких з Полоцької галузі Рюриковичів»⁷².

Гетьман Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі.

Білоцерківським підстаростою у 1578-1596 роках був князь Дмитро Васильович Курцевич-Булига, а згодом, у 1609 – 1613 роках, його син – Іван Дмитрович Курцевич-Булига⁷³. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп. Адже, наприклад, у дядька Д.Курцевича-Булиги – Михайла Івановича Курцевича, який опікувався своїм небожем, була дочка Маруша, про чоловіка якої нічого не відомо⁷⁴. При цьому навряд чи родова тамга або бортний знак Мазеп були запозичені Курцевичами-Булигами, лягли в основу їхнього герба. Статус князів все-таки був вищий від зем'ян. Зрозуміло, якби Мазепа не служили на Білоцерківщині, схожість їхнього герба з гербом Курцевичів-Булиг можна було б пояснити випадковим збігом елементів і т.п. Однак підлеглість зем'янина князю, їхня спільна участь у походах дає підстави говорити про те, що все-таки це сталося з певних поважних обставин. Можливо, родова тамга Мазеп була у формі місяця. І це заохотило її власника у реаліях Речі Посполитої долучитися до герба з близькими йому елементами. Зауважимо, що черкеські тамги мали здебільшого просту конфігурацію, були одночленні. Не виключаємо прилучення Мазеп до герба «Курч» і на основі тоді діючого законодавства, згідно з яким у Речі Посполитій дозволялось приписувати до власного герба близьких та бажаних людей.

Треба звернути увагу й на такі обставини. У судових справах, інших документах Дмитро Курцевич-Булига фігурує як «венгерець»⁷⁵. Князь Іван Васильович Курцевич був одружений з «венгрінею»⁷⁶, князь Йона Дмитрович теж взяв шлюб з «венгеркою»⁷⁷. Відомо, що угорський етнос формувався значною мірою під впливом половців (у 1228 році їх у Угорщину переселилось 2000, а вже в 1240 році – 40 тисяч⁷⁸). Асимільовані половці згодом поповнювали елітні кінні підрозділи Угорщини, наймалися на прикордонну службу в сусідні країни. Тож половецька тамга з місяцем та зіркою цілком могла стати основою герба «венгерця» Курча.

* До речі, на Волині є села Колодеже, Колодниця.

Проте Курцевичі могли з'явитися на службі у Великому князівстві Литовському і з Північного Кавказу, Приазов'я. Тут проживали поряд з черкесами моджари, яких росіяни називали «венграми»⁷⁹, а мандрівники – «мадярами», бо ті, за багатьма ознаками, мали спільне з угорцями походження у період переселення останніх на Дунай. Тюркське «курч» означає «сталь», кабардинське «курш» – «скеля». Відомий своїми походами на Приазов'я у 1395 –1396 рр. Тимур (Тамерлан) у своїй «Автобіографії» згадує, як « Курч Тимургар, один з моїх прихильників, дізнавшись про моє прибуття, відразу ж з'явився до мене у супроводі сорока людей»⁸⁰.

Отже, можна припустити, що шляхи «венгрів» Курч, якщо вони найнялися на службу з Приазов'я чи Північного Кавказу, могли перетнутися з Мазепами-черкесами ще у кінці XIV або на початку XV століття на їхній прабабківщині.

Адам-Степан Мазепа народився правдоподібно у 1595 –1600 роках. Вироком Люблінського трибуналу 14 травня 1638 року він був засуджений на інфамію* і смертну кару за скаргою Андрія та Феодосія Зеленських, які звинуватили його у вбивстві їхнього батька, Яна Зеленського. Якраз напередодні Київщина була охоплена великим протипольським повстанням, і, очевидно, Мазепа брав участь у ньому, а тому вищезгадану кримінальну справу слід розглядати у його контексті як наслідок придушення опору повсталих, покарання найбільш «засвічених» учасників. Польський уряд після розгрому козацького зворушення 1638 року оголосив заборозців поза законом, обмежив кількість реєстрових козаків до 6000.

Вирок не було виконано з кількох причин. Підсудний, як свідчить подібна практика, описана Гійомом де Бопланом, «повинен, рятуючи своє життя, покинути край; а його майно конфіскується на користь корони (...) Але, як-то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі (засудженого) починають клопотатися про примирення, а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий». Ймовірно, порятувала від страти Адама-Степана 18-20-річна Марія Мокієвська, яка згодилася вийти за нього заміж. Вбивці у старій Україні прощалися, якщо у такий спосіб їх рятували дівчата. Так це було чи інакше, але орієнтовно у червні 1638 року, через місяць після оголошення вироку, був зачатий Іван Мазепа. Можна припустити, що Марія та Адам-Степан поріднилися у ході повстання, але після нього, у червні 1638 року, Мазепі довелося втікати з дому. Лише у липні 1645 року король надає переслідуваному глейт (охоронний лист) на шість місяців, «за час яких надається йому право безпечно перебувати на землях республіки і старатися про ліквідацію вироку Люблінського трибуналу». Цей документ виданий у зв'язку із замиренням сторін і сплатою пені дочці за вбитого батька.

Далі Степан Михайлович Мазепа згадується у складі шляхти, яка 11 січня 1654 року прибула у Переяслав для складання присяги царю⁸¹. Ця депутація у складі 24 осіб просила, аби за ними були залишені старі права, зокрема суд та маєтності. Вони також подали проект урядів, які хотіли б обіймати у козацькому війську⁸². Важко сказати у цьому зв'язку, чи С. Мазепа на той час уже був білоцерківським отаманом. Можливо, він прагнув більшої посади, ніж мав.

У березні 1654 року у відписках київських воєвод Адам Мазепа вперше називається білоцерківським отаманом. Він прислав у Київ “товарыщев своих” Івана Каменецького та Василя Бечеговського⁸³ з повідомленням, що “полской гетман Чернецкой, а с ним войска десять тысяч Умань оступили; а уманской полковник Богун Носач их одерживает; а паволоцкой полковник до Горной Каменки рушился и их, черкас, оберегает, и чтоб они город остерегали и жили осторожно, были б также, как и они полковники стоят наготове”⁸⁴.

В.Біднов сумнівається, що згадуваний під час присяги царю в Переяславі 11 січня 1654 року шляхтич Степан Михайлович Мазепа є батьком І.Мазепа.

**Інфамія – позбавлення шляхетської честі, а також громадських прав.*

«Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях і Марія з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо», – зазначає він.

Згадане протиріччя усувається іншими документами, зокрема інструкцією 1665 року київських дворян послам на сейм, де йдеться про Адама Мазепу, батька «покоєвого при королі Яні Казимирі», тобто Івана Мазепи, який іменує себе пізніше по батькові Степановичем. Це ж саме зустрічаємо у привілеї Яна Казимира 1659 р. Там чітко вказано, що Адам Мазепа, власник Мазепинець, є батьком Яна Мазепи, який служить при королю. Отже, маємо в Мазепинцях не двох батьків - Мазеп, не двох покоєвих-Мазеп при королі, а одного батька з церковним та світським іменами Адам та Степан і його сина Івана.

Білоцерківський замок, відбудований у 1649 році Стефаном Чернецьким, у ті роки став найпотужнішою фортецею Правобережжя. Тут деякий час була резиденція Богдана Хмельницького. Це сприяє входженню А.Мазепи у наближене коло гетьманської верхівки. Не випадково Іван Мазепа у 1697 році казав московському послові, що «в мене й дід, і батько народилися в Україні й служили великим государям».

Щодо особи згаданого діда*, то йдеться, очевидно, про батька матері Мокієвського, діда майбутнього полковника Костянтина Мокієвського. У Присяжних книгах 1654 р. у Білоцерківському полку натрапляємо на дев'ятьох шляхтичів Мокієвських⁸⁵. За версією В.Кривошеї (на основі поминальників роду), один з них – Іван Якович Мокієвський⁸⁶ є батьком матері майбутнього гетьмана. Взагалі ж, у «Реєстрі усього війська Запорозького після Зборівського договору» 1649 року натрапляємо на сімох Мазеп, зокрема і Мирона Мазепу⁸⁷ з Білоцерківської сотні.

Після укладення 18 вересня 1658 року Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманщиною, згідно з яким остання як Велике Князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, котрі провокували опозицію гетьмана до виступів. І.Виговський у грудні 1658 р., а також січні 1659 р. шле послів до Яна Казимира з проханням відчутніше допомогти, бо російські полки крок за кроком просувалися у глиб гетьманської території. У складі одного з таких посольств «просити людей на поміч» були Ю.Немирич, Г.Лісницький та батько І.Мазепи – С.Мазепа⁸⁸. Писар королівського посла до козаків Станіслава Беншовського Криштоф Перетяткович у своїх записках про 1659 рік згадує, що на сейм, який відбувся у Варшаві 4 квітня, «для затвердження гадяцької угоди приїхало багато знатних козаків, між ними були: Самченко – рідний дядько Хмельницького, Костянтин Виговський – рідний брат гетьмана, Груша – генеральний писар Війська Запорозького, Грицько Лісницький – миргородський полковник, Мазепа та інші»⁸⁹. Поляків насторожили гадяцькі умови щодо ліквідації унії і права займати уряди у «воєводствах руських» тільки православним. В Україну до Виговського знову закурсували послі.

Помічник посла К.Перетяткович, їдучи до Чигирин, одного з коней залишив «у Білій Церкві, у дружини Мазепи, який був на сеймі»⁹⁰.

Нарешті, 10 червня 1659 р. король Ян Казимир разом з польською верхівкою склали присягу про те, що будуть свято дотримуватись умов узгодженої в ході дискусій, переговорів Гадяцької угоди⁹¹. Після завершення цієї важливої дипломатичної місії батько Івана Мазепи добився підтвердження (1659 р.) за ним, його дружиною та нащадками права на село Мазепинці. У королівському привілеї він називається «заслужоним шляхтичем і жовніром»⁹², «в багатьох військових експедиціях випробуванім»⁹³.

У другій половині 1663 року король Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. Його війська 13 листопада вирушили в Україну⁹⁴. З

* О.Оглоблин вважає, що він «положив голову» під Чортковом орієнтовно у 1655 році.

королем відбув на війну і Мазепа. Як повідомляє С.Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа. – Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив»⁹⁵. Смерть С.Мазепи у 1665 році* дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невтішний наслідок яких очікувався з дня на день.

Мати гетьмана, проживаючи у Білій Церкві, орієнтовно 1666 р. стала членом Луцького Хрестовоздвиженського братства як “подчашина Черниговская”⁹⁶, а після смерті чоловіка пішла у монастир. Вперше Марія-Магдалина згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі 29 січня 1683 р. Тоді київському воеводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про виділення їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та виправлення колодязя⁹⁷. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше.

Діяльність ігумені активізувалася після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли.

Інокіні бідного Глухівського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському жіночому монастирю. В універсалі І. Мазепи від 12 лютого 1688 р. вони вже представлені як “законници под завідованем ку правленем превелебной в Бози его мил[остивой] госпожі Магдалины Марии”⁹⁸. Мати гетьмана сприяла розширенню земельних володінь обителі⁹⁹. Подбала вона і про переселення черниць на нове місце. У зверненні до патріарха Адріана ігуменя зазначала, що монастир “на місці мятежном, среди торжища, и дворами обселен корчемными, еще велие бідство и ко гріху соблазны живущим там монахиням бывает”¹⁰⁰. Марія-Магдалина, порадившись з гетьманом І. Мазепою та митрополитом В. Ясинським, запропонувала у 1692 р. облаштувати обитель довкола новозбудованої Успенської церкви, яку “построил и всем украсил своим иждивением войска Запорожскаго обох стран Днепра сын ея, игуменіи, гетман Іоанн Стефанович Мазепа”¹⁰¹. За відповідними підтверджувальними грамотами вона їздила до Москви¹⁰². Невдовзі завдяки зусиллям матері і сина для черниць були збудовані келії. Прочанин Леонтій Лук’янов, зайшовши 1701 р. у Глухів, у своїх подорожніх нотатках відзначив, що тамешній “девичий монастир предивен zelo”¹⁰³. Разом із впливовим сином ігуменя доклала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому у 1701-1705 рр. за кошти гетьмана збудовано велику кам’яну Вознесенську церкву¹⁰⁴. Ігуменя самостійно дбала про приріст грошей для будівництва. Так, 7 жовтня 1701 р. вона продала за 1000 золотих полковому стародубському Гордію Насикевичу “двор ис садом, на клину, близ церкви святого Симеона”¹⁰⁵, що належали померлій “панеи судьиной”, яка заповіла своє майно жіночій обителі. За правління Марії-Магдалини обитель також стала справжнім центром гаптування. Тут вишивали золотом і сріблом фелони, епитрахилі, воздухи та інші церковні прикраси. Причому у творіннях черниць, зокрема на палиці “Вручення ікони Рудницької Богоматері”, пелені “Покрова”, – явно зображені гетьман та його мати¹⁰⁶ як церковні меценати. У майстерні Києво-Вознесенського монастиря виготовлено із золотих, срібних і шовкових ниток пелену “покладання до гробу” із гербом Мазепи. На гаптуванні залишився напис: “Року 1689 тцанием чесного старца иеромонаха Иннокентия строителя пещеры преподобной Феодосия и духовника и укладом чесной госпожи Марии Магдалены Мазепиной игумени монастыря Печерского сделан сей воздух”¹⁰⁷.

За вказівкою Петра І духовна обитель у 1707 р. мала бути перенесена на нове місце.

Зруйнування 1707 р. Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій, правдоподібно, було 86-90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 літ. - Авт.). Стан здоров’я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкина

*Виходимо з того, що у наступному році посада чернігівського підчашого переходить до сина Івана.

від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що “госпожа матка моя вельми болізнует и до кончини жития своего приближается”¹⁰⁸. Очевидно, невдовзі вона й померла. Через рік після її смерті монастир очолила її родичка Марія Магдалина Мокієвська¹⁰⁹, яка закінчила своє життя десь перед 1742 р.¹¹⁰

Джерела та література:

1. Pysma Tymka Padurgy. – Lwiv, 1874. – S.325,414; Трепке В. Пам'яті Гетьмана Івана Мазепи // Историчний календар Червоної калини на 1933 рік. – Львів, 1933. – С.4.
2. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С.146.
3. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – С.170.
4. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. В 2-х томах. – М.: Наука, 1977. – Т.1. – С.258.
5. Кабардинско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных национальных словарей, 1957. – С.254 –255.
6. Бларамберг Й. Историческое, топографическое, статистическое и этнографическое описание Кавказа.– Нальчик: Эль-Фа, 1999. – С.114.–115.
7. Трахо Р. Черкесы. – Мюнхен, 1956.
8. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 45.
9. Татищев В.Н. История российская. –М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – Т.2. – С. 240.
10. Там само. – Т.1. – С.325.
11. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.1. – С.103.
12. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 479 – 480.
13. Максидов А.А. Фамилии адыгского происхождения наУкраине //http://zihia.narod.ru/ethnic/ukraine.htm
14. Описание Черкасского замка 1552 года (февраль- март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.1. – С.81, 87 – 88.
15. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.104 – 105.
16. Мицик Ю.А. Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя: Генеза, Прем'єр. – 2002. – С.69.
17. Сергійчук В. Дмитро Вишневецький // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1994. – С.22.
18. Емельянова Н.М. Мусульмане Кабарды. – М.: Граница, – 1999. – Раздел I. – Глава III.
19. Дзамихов К.Ф. Адыги в политике России на Кавказе (1550-е – начало 1770-гг.). – Нальчик, 2001; <http://adhist.kbsu.ru/index.html>
20. Там само.
21. Там само.
22. Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567 // Русская историческая библиотека. –Петроград, 1915. – Т.XXXIII (Литовская метрика. Отдел первый. Часть 3. Книги публичных дел. Переписи войска литовского). – С.517.
23. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – Розділ 5.2.
24. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С.445,447
25. Там само. – С.410.
26. Там само. – С.226,227, 270,358,359.
27. Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии (Вопросы этнического и социально-экономического развития). – М.: Наука, 1971. – С.242.
28. Мирзоев А. Уэркъ хабзэ – кодекс чести черкесского дворянства // <http://www.adigam.com/ru/culture/>
29. Там само.
30. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.105.
31. Там само. – С.97 – 98.

32. Описание Черкасского замка 1552 года (февраль- март). – С.86.
33. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.99.
34. Иванов Н.М. История Литовско-Русского государства в именах и датах (Держава Гедиминовичей) : Историко-генеалогическое исследование-обобщение. Книга 1. –СПб.: Книга, 2003. – С.267.
35. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.326 –328.
36. Болотин Л. Князь Кият Мамай и Царь Иоанн Грозный. Генеалогическая взаимосвязь // <http://www.rusk.ru/st.php?idar=104485>
37. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2007. – С. 244.
38. Там само.
39. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С. 103
40. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С. 101.
41. А се имена всем градом Руским дальним и ближним // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950, стр. 475 – 477
42. Там само. – С.103.
43. Описание Киевского замка 1552 года (февраль- март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С. 114.
44. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1908. – Т.ІІ. – С. 396.
45. Там само. – С.397.
46. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.ІV. – С.595.
47. Чернецький Є. Білоцерківський замок. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2003. – С.35 –53.
48. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293.
49. 1572, июня 15. Грамота землянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1863. – Т.І.(1361 –1598). – С.190.
50. Там само.
51. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корча-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293.
52. Там само.
53. 1572, июня 15. Грамота землянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. – С.190.
54. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV –XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С.32 –33.
55. 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.34.
56. 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.34.
57. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. – С.293.
58. Рулікoвський Е. Мазепинці // Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку С.Павленка, переклад М.Данилюка): Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С. 85.
59. Rulikowski E. Mazepince. – S. 184.
60. Мицик Ю. Иван Мазепа. – К., 2007. – С.31.
61. Чернецький Є. Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепи // Мазепа І. През шаблю маєм права. – Біла Церква: “Альманах “Біла Церква” – видавець О.Пшонківський, 2004. – С.99.
62. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.246.
63. Падура Т. Иван Мазепа // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С.83.
64. Rulikowski E. Mazepince // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: “Wiek” Nowy-Swiat, 1885. – S. 184.
65. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова

думка, 1993. – С.247.

66. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корча-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293; 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.40.

67. 1507, 11 июля. Вырок albo потверженье княгини Семеновой Ровенской княгини Марьи на имения Квасилов, Корни но, Колодное, Бережаны, Басое, Став, Славное а Ростов в земли Вольнской // Русская историческая библиотека. – Петербург, 1903. – Т.ХХ. (Литовская метрика. Т.І, кн.2). – С.552.

68. Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567. – С.532.

69. Radyszewski R. Hetman Mazepa w polskojezycznych panegirykach Jana Ornowskiego i Filipa Orlyka // Mazepa and his time History,culture,society. –Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. – S.491.

70. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. –Т.І. – С.54.

71. Jan Mazepa // Pysma Tymka Padurgy. – Lwiw,1874. – S.325.

72. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи. – С.62-63.

73. Чернецький Є. Білоцерківський замок. – С.92.

74. Герасименко В. Родовід князів Курцевичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Випуск І. – Біла Церква, 2000. – С.66.

75. Там само. – С.65.

76. Там само. – С.63.

77. Там само. – С.67.

78. Князький І.О. Русь і степь // Российский научный фонд. Московское отделение. Научные доклады. – №31. – С. 59 – 60.

79. Орлов А.М. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы.– Нижний Новгород, 2001. – 240 стр.; Орлов А.М.Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы//http://mishare.narod.ru/books/Ethnic_roots/4.htm

80. Амир Темур (Тамерлан) . Автобиография // <http://www.e-samarkand.narod.ru/Timur.htm>

81. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. Кн.1. – С.743.

82. Там само. – С.744.

83. Отписка киевских воевод с вестями о приходе поляков в малороссийские города и об устройстве киевских укреплений 31 марта // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и поданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т.10. – С.405.

84. Там само.

85. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К.: Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2003. – С.27.

86. Кривошея В. Білоцерківський полк. – К.:Стилос, 2002. – С.97.

87. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – С.177.

88. Чухліб Т. Конопотська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у східній Європі / Конопотська битва 1659 року. Збірник наукових праць. – К., 1996. – С.90.

89. Стрельчевський С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657-1659 годах. – К., 1873. – С. 13.

90. Там само. – С. 14.

91. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657-58 // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1900. – Т. 38. – Кн. VI. – С. 20.

92. Інститут рукопису НБУ НАН України. - Ф. II. - № 22538. – Арк. 5.

93. Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта. – 1997. – 27 вересня. - С. 2.

94. Бандтке Г. История государства польского. – СПб., 1830. – Т.2. – С.329.

95. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.170.

96. Біднов В. Марія–Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 43.

97. Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво–Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво–Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – Вип. 5. – С. 155.

98. Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Глухівського дівочого монастиря на село Береза // ЦДІАУК. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник І. Бутич (далі – Універсали Івана Мазепи). – Київ–Львів: НТШ, 2002. – С. 124.

99. Універсал І. Мазепи від 9 липня 1690 р. Глухівському жіночому монастиреві на село Берези з усіма до нього належними володіннями // Універсали Івана Мазепи. – С. 201; Мицик Ю.

- Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – №. 6. – С. 56–57;
100. Архив ЮЗР. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 347–348.
101. Там само. – С. 348.
102. Біднов В. Марія–Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи. – С. 48.
103. Гумилевский Ф. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 7. – С. 272–273.
104. Маниковский Ф. Историко–статистическое описание Киево–Флоровского Вознесенского женского монастыря. – К., 1894. – С. 10; Крайня О.О. Киево–Печерський Вознесенський жіночий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – С. 179.
105. Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г. // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. – Чернигов, 1875. – Вып. III. – С. 413.
106. Кара–Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 170.
107. Там само. – С. 175–176.
108. Бантыш–Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С. 569.
109. Кара–Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – С.31.
110. Там само. – С.43.

